

Barbara Kalla

Inhoudelijke en formele aspecten van teksten als literair programma

Teksten als literair programma behoren nog steeds tot de te weinig bestudeerde materie, hoewel men vandaag niemand moet overtuigen dat de traditionele literaire canon geen volledige informatie geeft over een literaire periode. Wil men een zo volledig mogelijke synthese geven van een literaire periode, moet men ook andere teksten in aanmerking nemen dan slechts de zogenaamde “onvergankelijke hoogtepunten van de onsterfelijke meesters”, opgenomen in de canon. De andere teksten geven meer aanvullende informatie over een literaire periode dan de gecanoniseerde literatuur die meestal ook slechts de elitaire lezers bereikte.

Een literaire periode wordt gekenmerkt niet alleen door veranderingen in stijl, maar ook door verschuivingen in de voorkeur voor bepaalde genres. Het kan dus blijken dat in een literaire periode de biografie, het reisjournal, dagboeken of brieven grotere populariteit van het publiek of van de critici genieten dan in een andere periode. Bovendien kunnen de voor een literaire stroming of periode karakteristieke elementen duidelijker naar voren gebracht worden in teksten die als marginaal gelden dan in de “hoogtepunten”¹.

Dit betreft vooral kritisch-literaire teksten. De taak van de literaire kritiek is niet alleen maar beschrijven en beoordelen, maar ook een analyse verschaffen van de contemporaine literatuur en de ontwikkeling ervan “plannen” door bepaalde tendensen te steunen of te bestrijden.

Een bijzondere vorm van de literaire kritiek zijn de programmatische uitspraken van literatoren en critici omdat daar een reflectie aanwezig is over de toestand van de literatuur en artistieke ontwikkelingsmogelijkheden ervan alsook postulaten die de gewenste richting van deze ontwikkeling wijzen. Teksten als literair programma zijn getuigenis van het literaire bewustzijn in een periode.

Toch mag men het literair bewustzijn betreffende de toestand van de literatuur in een periode alsook de mogelijke ontwikkelingsrichtingen niet identificeren met de hele complexiteit van de verschijnselen in deze periode, met de werkelijke ontwikkeling van de literatuur in deze periode of met de concrete literaire werken, al dan niet ontstaan als realisatie van de postulaten. Elk literair programma is alleen een intellectuele visie van wat er zou moeten komen en als zodanig kan het natuurlijk ook niet dienen om de gehele inhoud van een literaire periode weer te geven. Onderzoekers van programmatische literatuur brengen in deze context nog een als het ware “virtueel” aspect van de literaire programma’s naar voren. Ze worden namelijk gekarakteriseerd als teksten

“waarin de evolutiemogelijkheden van een literair systeem zijn verwoord. En hoewel dit natuurlijk een mogelijke literatuurgeschiedenis is, een geschiedenis van de niet-bestaande literatuur, toch “kent” deze literatuur haar doel en de middelen om het te bereiken.”²

Dankzij de eenduidig geformuleerde postulaten kunnen de programmatische teksten ook van nut zijn om de grenzen van de literaire periodes aan te duiden³. Op basis van deze teksten kan ook het literair bewustzijn van een periode gereconstrueerd worden⁴. Dankzij het feit dat de meeste programmatische teksten in de tijdschriften werden gepubliceerd, konden ze niet zonder invloed blijven op de vorming van literaire en esthetische opvattingen. Willem van den Berg karakteriseert de romantiek als “een constructie van de menselijke geest, een mentaal ordeningsvoorstel, dat echter niet in de lucht hangt, maar gevoed wordt door empirisch materiaal”⁵. Teksten als literair programma zijn zo een empirisch materiaal dat niet alleen de kans geeft om esthetische opvattingen en wereldbeschouwing van één auteur te leren kennen. Een synchronische analyse van een corpus programmatische teksten die in een bepaald moment van het historisch-literaire proces zijn ontstaan en aan het daglicht ge-

treden, verschaft een beter inzicht in de wetten die dit proces ordenen en regeren.

Hoe belangrijk het verschijnsel “literair programma” ook mag lijken, aan het begrip “literair programma” wordt maar weinig aandacht besteed. Het is in de meeste woordenboeken van literaire termen afwezig⁶. In de andere wordt het met het begrip “manifest” geïdentificeerd terwijl het manifest als een apart genre en een van de literaire vormen moet beschouwd worden waarin het programma kan worden uitgedrukt⁷. Als andere mogelijke literaire vormen voor het programma fungeren: verhandeling, voorwoord, artikel, inleidend artikel, recensie, open brief, literair portret, historiosofisch essay, redevoering, gelegenheidsrede, bijdrage, aantekeningen.

De meest uitgebreide en gedetailleerde definitie van literair programma geeft het Poolse woordenboek van literaire termen⁸. Hier komen de belangrijkste aspecten van het begrip aan bod: programma als een samenstelling van richtlijnen die door een literaire stroming, literaire groep, generatie of een afzonderlijke schrijver als verplichtend erkend worden; programma als één van de vormen van de geformuleerde poëtica. Het programma kan immanente problemen van literaire schepping betreffen, de stijl, het genres-repertoire, keuze van personages, maar kan ook de rol van de literatuur in de samenleving bespreken of de filosofische en ideologische opvattingen presenteren. De taak van het programma is niet alleen het doel bepalen en naar de middelen te wijzen voor literaire praktijk, maar ook het publiek bekend maken met nieuwe ideeën en het te beïnvloeden. Literaire programma's worden geformuleerd in de beginfase van een stroming of periode en daarom maken ze meestal deel uit van een literaire polemiek met voorgangers. In de definitie wordt de waarde van literaire programma's beklemtoond als document van literair bewustzijn, zelfs als ze door geen literaire werken *sensu stricto* gevolgd worden.

Ook lijkt het dat een overzicht van de anthologieën van programmatische teksten uit verschillende perioden enig licht zou kunnen werpen op het begrip. Van de samenstellers zou men willen verwachten dat het begrip “programma” wordt gedefiniëerd als logisch principe, als basis voor de gekozen teksten. Een overzicht van de anthologieën laat zien hoe misleidend dit is. Onder de samenstellers heerst een grote verwarring rond de begrippen *programma* en/of *manifest*⁹, of ze zwijgen in alle talen over de voorwaarden die hun selectie hebben bepaald¹⁰. De oorzaken daarvan kunnen van verschillende aard zijn: er worden teksten opgenomen die al in de canon als “programmatisch” zijn bestempeld, met als gevolg dat de

minder bekende teksten bij deze werkwijze een verdere marginalisatie ondergaan. In dat geval zou een terminologische precisering een breder perspectief mogelijk maken waar ook minder bekende programmatische teksten bij gebaat zouden kunnen zijn. In het geval van de anthologieën van teksten van rond de eeuwwisseling worden de terminologische overwegingen mogelijk opgegeven omdat de auteurs niet zelden al in de titels de term “manifest” gebruikten. Deste waardevoller zijn publicaties waarvan de auteurs zich wel moeite geven om de terminologische problematiek te verduidelijken. Een daarvan is de doktoraalscriptie van Raymond Vervliet, *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914* (1982), voorzien van rijk bronnenmateriaal.

Over teksten als literair programma spreekt men vooral met betrekking tot de perioden waar literaire polemieken van de aanhangers van nieuwe ideeën met de vertegenwoordigers van de oude generatie een karakteristiek duidelijk verschijnsel zijn. Om verschillende redenen geniet de avant-garde een belangstelling bij onderzoekers: de programmatische teksten rond de eeuwwisseling zijn legio, ook is het manifest in die tijd tot een zelfstandig genre uitgegroeid.

In de Europese literatuur is met name de romantiek bekend om programmatische teksten die in verschillende samenstellingen worden uitgegeven en besproken. Helaas ontbreekt er een bloemlezing van programmatische teksten uit de Nederlandse literatuur. Op drie uitzonderingen na¹¹ zijn ze enkel in de originele negentiende eeuwse uitgaven te lezen. Tot nu toe werden dit soort teksten ook niet vaak besproken, hoewel de belangstelling voor de niet-gecanoniseerde literatuur steeds toeneemt. Wetenschappelijke publicaties uit de laatste dertig jaar laten het duidelijk blijken. Op haar beurt weerspiegelt de literatuurgeschiedschrijving van de net afgelopen eeuw een ontwikkelingsgang van deze toenemende belangstelling. Een overzicht van literatuurgeschiedenissen brengt tegelijkertijd een verschuiving aan het licht in de voorkeur voor bepaalde werken alsook literaire en culturele feiten als onderwerp van interesse en onderzoek. Dit is echter al een thema voor een ander verhaal, toch wil ik het tot slot kort illustreren aan de hand van het voorbeeld van maar één tekst, de *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding* van David Jacob van Lennep.

De *Verhandeling* is een van de weinige literaire teksten uit de romantiek die door elke literatuurgeschiedschrijver tot en met G.P.M. Knuvelder als literair programma werd beschouwd, al dan niet expliciet. Hierin wer-

den, vond men, voor de eerste keer postulaten geformuleerd voor de Nederlandse historische roman naar voorbeeld van Walter Scott¹². Het ontstaan van de verhandeling werd gezien als een van de belangrijkste literaire feiten van de eerste helft van de negentiende eeuw¹³ of zelfs als het beginpunt van de Nederlandse romantiek¹⁴. Vanuit de verhandeling zouden de impulsen uitgegaan zijn voor het schrijven van historische romans¹⁵. Ook werd er gesproken over de invloed die de verhandeling op volgende generaties zou hebben uitgeoefend¹⁶.

Nader onderzoek naar de literaire opvattingen van Van Lennep en naar de ontwikkeling van de historische roman trekt de net geciteerde, autoritaire beweringen in twijfel. Tussen 1824 en 1826 zijn er 18 romans van Scott alsook historische romans van Cooper, Tromlitz en Hildebrandt in het Nederlands vertaald¹⁷. De lezers werden dus al. voor Van Lenneps verhandeling met de buitenlandse historische roman geconfronteerd. Ook de Nederlandse auteurs van voor Van Lenneps *Verhandeling* deden pogingen om historische romans te schrijven. De literaire kritiek was terughoudend ten opzichte ervan want het nieuwe genre bracht het gevaar van geschiedenivervalsing met zich mee¹⁸. De kracht van de *Verhandeling* ligt in deze context dan echter mede in het feit dat het een van de weinige prijzende stemmen was in de literaire kritiek van die tijd.

Voor moderne literatuurgeschiedschrijving is juist de bredere literair-culturele context meer van belang dan het aantal literaire feiten en het opsommen van de “hoogtepunten”. Deze tendens alsook de toenemende belangstelling voor minder bekende teksten en auteurs is vooral te zien in de bijdragen van verschillende auteurs van *Nederlandse literatuur. Eén geschiedenis* (1993), waar Nota Bene David Jacob van Lennep en zijn *Verhandeling* zelfs nog niet als naam en titel genoemd worden.

Noten

¹ Zie ook: J. Hermand: *Synthetisches Interpretieren. Zur Methodik der Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. München, 1971. p. 231: “Was könnte nicht alles zur Literatur gehören, wenn wir endlich mit jenem Aestheticismus brechen würden, der nur das Epische, Lyrische und Dramatische als ‘literaturhaft’ anerkennt? Reiseberichte, Memoiren, Tagebücher, Biographien, Aphorismen, Briefe, Chansons, Essays, ja überhaupt jede Art von Zweckliteratur würde auf diese Weise aus ihrer babylonischen Verbannung erlöst und zu ebenso wichtigen Dokumenten

des menschlichen Geistes erhoben wie eine epigonenhafte Ode oder ein halbgelungener Roman.”

- ² P. Czapliński: *Poetyka manifestu literackiego 1918-1939*. Warszawa, 1997. p. 53.
- ³ R. Vervliet: *De literaire manifesten van het fin de siècle in de Zuidnederlandse periodieken 1878-1914*. Gent, 1982; M. Bradbury, J. McFarlane: *Modernism 1890-1930*. Harmondsworth, 1976; J. Weisgerber: *Aspecten van het periodiseringsprobleem in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde*. “Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis”, XX (1966), p. 373-379.
- ⁴ Dit deed bijv. J. Vlasselaers in zijn werk *Literair bewustzijn in Vlaanderen 1840-1893. Een codereconstructie*. Leuven, 1985. Een basis voor de reconstructie vormen o.a. programmatische teksten uit literaire tijdschriften.
- ⁵ Berg, W. van den: *Kanttekeningen bij de letterkundige romantiek*. “De Negentiende Eeuw”, VIII (1984), 2 (okt.) p. 57.
- ⁶ M.H. Abrams: *A Glossary of Literary Terms*. New York, 1985; O. Bantel: *Grundbegriffe der Literatur*. Frankfurt am Main, 1968 (7 wyd.); I. Braak: *Poetik in Stichworten. Literaturwissenschaftliche Grundbegriffe – eine Einführung*. Wien, 1969; *Cassel's Encyclopaedia of Literature*. London, 1953; T.T. Cloete (red.): *Literere termen teorieë*. Bloemfontein, 1992; J.A. Cuddon: *A Dictionary of literary terms*. London, 1976; B. Deutsch: *Poetry Handbook. A Dictionary of Terms and Literary Theory*. London, 1991 (3 wyd.); *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures. Littératures française et étrangères, anciennes et modernes*. Sur la direction de Jacques Demougin, Paris, 1986; *Dictionnaire universel des littératures*, publié sous la direction de Béatrice Didier. Paris, 1994; Ch. Duffy, H. Pettit: *A Dictionary of Literary terms*. 1951; S. Elkhadem: *The York Dictionary of English, French, German, Spanish Literary Terms and their Origin*. York press, Baltimore, 1976; E. Frauwallner, H. Giebisch, E. Heinzel (Hrsg.): *Die Weltliteratur. Biographisches, literarhistorisches und bibliographisches Lexikon in Übersichten und Stichwörtern*. Wien, 1954; Van Gorp: *Lexikon van literaire termen*. 1986 (3 wyd.); M. Gray: *A Dictionary of Literary Terms*, London, 1984; J.R. Harmsworth: *Dictionary of Literary Terms*. Toronto, 1977; W. Kayser (Hrsg.): *Kleines Literarisches Lexikon*. Bern, 1953 (2 wyd.); *Kindlers Literatur Lexikon*. München, 1970; W. Kosch: *Deutsches Literatur-Lexikon*. Bern, 1956 (2 wyd.); D. Krywalski (Hrsg.): *Handlexikon zur Literaturwissenschaft*. München, 1974; Lafont-Bompiani: *Dictionnaire universel des lettres*. Paris, 1961; H. Lausberg: *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Stuttgart, 1990 (3 wyd.); P. Merker, W. Stammeler (Hrsg): *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*. Berlin, 1958/66; *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*. Antwerpen, 1983; *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*. Gent, 1963/1977; H. Pongs: *Lexikon der Weltliteratur*. Salzburg, s.d.; A. Preminger, T.V.F. Brogan (co-editors), F.J. Warnke, O.B. Hardison Jr., E. Miner (associated Editors): *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton, 1993; W.V. Ruttkowski, R.E. Blake: *Literaturwörterbuch*. Bern-München, 1969; *Sachwörterbuch für den Literaturunterricht*. Berlin, 1975; F. Scott: *Current Literary Terms: a Concise Dictionary of their Origin and Use*. London, 1971; H. Shaw: *Dictionary of Literary Terms*. New York, 1972; J.T.

- Shiple (ed.): *Dictionary of World Literary Terms. Forms, Technique, criticism*. London, 1970; C. Träger (Hrsg.): *Wörterbuch der Literaturwissenschaft*. Leipzig, 1986.
- ⁷ M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński: *Słownik terminów literackich*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1998. p. 436-437: "Het literair programma kan uitgedrukt worden in de vorm van manifest (bijv. manifesten van symbolisten en futuristen), theoretische verhandeling (bijv. "Młoda Polska" van A. Górski), voorwoord (bijv. "O poezji romantycznej" van Mickiewicz, gepubliceerd als voorwoord bij zijn "Ballady i romanse").
- ⁸ Ibid.
- ⁹ A. Kowalczykova: *Manifesty romantyzmu 1790-1830. Anglia, Niemcy, Francja*. Warszawa, 1995; *Idee programowe romantyków polskich. Antologia*. red. A. Kowalczykova, Wrocław etc. 1991; *Manifesty literackie "burzy i naporu"*. red. G. Koziółek, Wrocław etc. 1988.
- ¹⁰ C. Calcaterra: *I Manifesti Romantici del 1816 e gli scritti principali del "Conciliatore" sul Romanticismo*. [Torino] 1951.
- ¹¹ D. J. van Lennep: *Verhandeling over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*; Essays uit de bundel *Onderzoek en phantasie van Jacob Geel en Over de poëzy, bijzonder in Nederland* van Adam Simons.
- ¹² "Door zijn voordracht van 1826 *Over de belangrijkheid van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*, besloten door de bekende *Duinzang*, heeft hij mede de stoot gegeven tot de beoefening van de historische roman." (W. Prins, dl. 12, 1951, p. 659).
- ¹³ "Een verhandeling die een mijlpaal mag heten op den ontwikkelingsweg der Nederlandsche romantiek." (Kalf: *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, 1912, p. 121-122).
- ¹⁴ "Men is gewoon geraakt, de vaderlandsche romantiek te zien aanvangen bij David Jacob van Lennep (1774-1853), sedert 1799 hoogleeraar in de classieke letteren, Latijnsch dichter, later ook schrijver van de Nederlandsche verzen, en die toen hij een goede vijftiger was, in 1826, zijn voorlezing hield *Over de belangrijkheid van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding [...]*" (J.L. Walch: *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*. 1947. p. 616).
- ¹⁵ "Bijzonder belangrijk werd in de hele constellatie een verhandeling die enkele jaren later uitgesproken en gedrukt werd, namelijk die van David Jacob van Lennep (1774-1853). [...] Hoe aanzienlijk zijn invloed was, blijkt uit het feit, dat de door auteurs van historische romans en novellen tussen ongeveer 1827 en 1840 behandelde motieven bijna steeds bij Van Lennep terug te vinden zijn." (G.P.M. Knuvelder: *Handboek tot de geschiedenis der nederlandse letterkunde*. 1980. p. 294-295).
- ¹⁶ "Doch de eigenlijke tijd van de geschiedkundige roman begint tegen 1830. In 1827 had David Jacob van Lennep, hoogleeraar te Amsterdam en vader van de bekende Jacob van Lennep, een lezing gehouden: *Over het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding*. Deze verhandeling heeft grote invloed geoeffend." (*Panorama der Nederlandse letteren*. p. 336-337).

- ¹⁷ Polly den Tenter: *Scottomanie in Nederland. De Nederlandse vertalingen van Walter Scott's romans tussen 1824 en 1834*. "De Negentiende Eeuw" 8 (1984), 1, p. 2-15.
- ¹⁸ J. van der Wiel: Een 'misgeboorte' of een literaire uitdaging? David Jacob van Lennep als pleitbezorger voor een verdacht genre. In: *Traditie en vernieuwing. Opstellen aangeboden aan A.L. Sötemann*. Utrecht, 1985. p. 67.